

ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ ЈЕВРЕЈА У ПЕРИОДИМА ОСМАНСКЕ И АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАДАВИНЕ¹⁾

Јевреји су у Босну и Херцеговину стигли прије отприлике четири стољећа и од тада они овдје дијеле судбину с домородачким становништвом уклапајући се, временом, у тај етнички и вјерски мозаик. Њихово присуство оставило је и још оставља дубоки траг у разним сферама друштвеног живота, што представља разлог више за проучавање прошлости Јевреја на овом тлу.

О босанскохерцеговачким Јеврејима до сада је објављено релативно мало дјела вриједних посебне пажње. Изузетак представља књига др Морица Левија »Сефарди у Босни«²⁾, која пружа изванредну слику о шпанским Јеврејима од њиховог доласка. Проблематиком која се у њој третира обухваћени су готово сви видови њиховог живота, и породични и друштвени, улога у привредном развоју Босне и Херцеговине, односи са затеченим становништвом итд. Књига обилује интересантним и корисним подацима и права је штета што до сада није објављена синтеза оваквог квалитета која би се односила на следеће, аустроугарско и савремено, од 1918. надаље доба, јер би се тек тада могао стећи потпун увид у живот и дјеловање Јевреја у Босни и Херцеговини.

Дјело Љубомира Ст. Косиера »Јевреји у Југославији и Бугарској«³⁾ садржи мноштво чињеница које се нарочито тичу улоге Јевреја у подизању привредних прилика у Босни и Херцеговини, али извјесне недоследности, па и претјеривања, чине га доста непоузданим и неподесним за кориштење.

Од осталих објављених књига треба нарочито истаћи »Споменицу 400 година до доласка Јевреја у Босну и Херцеговину«⁴⁾, насталу поводом прославе тог јубилеја. Ту су изнесени плодови најновијих истраживања великог броја аутора о значају и мјесту Јевреја у разним областима током босанскохерцеговачке историје. Други дио »Споменице« садржи кратке биографије неких заслужних и познатих личности, док је у трећем дат из-

1) Овај рад представља унеколико измијењени дио дипломског рада »Јевреји у Босни и Херцеговини од доласка до 1941«, који је одбрањен почетком 1979. на Катедри за историју Филозофског факултета у Сарајеву.

2) Др Мориц Леви: *Сефарди у Босни*, Београд 1969, на српскохрватском.

3) Љубомир Ст. Косиер: *Јевреји у Југославији и Бугарској*, Београд 1930.

4) *Споменица 400 година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину*, Сарајево 1966.

бор из књижевности Јевреја Босне и Херцеговине. Занимљивошћу и разноврсношћу прилога који су изнесени на приступачан начин »Споменица« стиче услове да се уброји готово у белетристичка дјела.

Интенција овог рада је да се на основу наведене и бројне друге литературе и извора покушају сумирати досадашњи резултати на пољу проучавања прошлости овдашњих Јевреја у времену од њиховог доласка до закључно прве деценије 20. стољећа.

О датумима појаве Јевреја (Сефарада) на југословенском територију може се закључивати само апроксимативно, помоћу података о градњи појединих објеката вјерског значаја у неким мјестима. Према тим подацима, њихови најстарији храмови потичу још из прве половине 14. стољећа, а налазе се у Дубровнику и Сплиту. Што се тиче Босне и Херцеговине, сматра се да је подизање сефардских храмова текло хронолошки оваквим редом: Сарајево – око 1600, Травник – око 1762, Мостар – око 1800. итд. Постојање оваквих објеката указује, прије свега, на сталну настањеност приличног броја јеврејског живља у нашим градовима, као и на постојање финансијских могућности за одржавање тих храмова.⁵⁾

О тачном времену доласка Сефарада у Босну и Херцеговину нема сигурних података, али се сматра да се то збило иегдје око средине 16. стољећа. У сарајевским сицилима из 1565. помиње се 10 до 15 стално настањених јеврејских породица,⁶⁾ што би могло да износи отприлике до стотину особа, будући да су у сицилима пописивани само мушкарци, већином домаћини. Данас превладава мишљење да је тачна претпоставка према којој су се Јевреји населили у Босну из Турске,⁷⁾ односно Османске Царевине, а не преко Дубровника, како су неки аутори тврдили.⁸⁾

По доласку у Босну и Херцеговину, Јевреји су релативно брзо успјели развити пријатељске односе са затеченим становништвом, мада су се они базирали на економијским везама. Такве односе није могла пореметити чак ни изградња Сијавуш-пашиног хана, Чифут-хана или Велике авлије у Сарајеву 1581. Хан је саграђен након што су се локални Муслимани жалити Сијавуш-паши да Јевреји неопрезно баратају ватром и да у честим пожарима страдавају и муслиманске куће. И поред великог броја Јевреја који су смјештени у хан важно је нагласити да он никада није попримио одлике класичног западноевропског гета. Познато је да су убрзо након тога Јевреји поново имали своје куће и дућане у разним махалама у којима је било настањено становништво других конфесија.⁹⁾ Средином 19. стољећа они су обитавали у седам сарајевских махала, укључујући ту и Велику авлију.¹⁰⁾

Што се тиче обавеза према локалној и централној власти, Јевреји су од самог почетка плаћали порез као ииовјерци, дакле немуслимани, а од средине 19. стољећа захватила их је нова обавеза, тзв. комора, према којој је требало да учествују у преносу муниције, топова, чадора и хране за султанове службенике, јаничаре и сајмеие који су пролазили кроз Сарајево. Захваљујући извјесној суми иовца коју су достављали властима у одређе-

5) Коснер, исто. 28.

6) Леви, исто. 10.

7) Исто. 9.

8) Коснер, Исто. 41.

9) Алија Бејтић, *Јеврејске настамбе у Сарајеву*, »Споменица...«, 25.

10) Мула Мухамед Мествица, *Попис узајамног јамчења становништва у Сарајеву из 1841. године*, Сарајево 1970, 404.

ним временским интервалима, били су ослобођени посла око оправке путева и мостова.¹¹⁾ Једна од њихових сталних обавеза било је опремање везировог боравишта у Сарајеву, беглука,¹²⁾ одговарајућим покућством. Занимљиво је да је прије сваког везировог доласка намјештај био сакупљан по јеврејским кућама, да би се касније вратио натраг.¹³⁾

У Османској Царевини постојали су врло ригорозни прописи по којима су се имали владати њени поданици. Јевреји, на примјер, нису смјели јакати у граду ни на његовом подручју, док је на града опрема коња морала бити сиромашна и једноставна. Нису смјели носити ни оружје, осим кратког ножа за појасом и пиштоља без украса на дршци.¹⁴⁾ Они, надаље, нису могли носити турбане, у Босни они носе црну капу »читук«. Једино је рабинима било дозвољено ношење турбана, али не бијелих него обојених у другим бојама осим зелене. Јеврејке су, опет, могле да носе само црне чизме с папучама, а никако друге боје.¹⁵⁾

Реформе које је централна власт проводила средином 19. стољећа до-нијеле су већу заштиту права припадника православне, католичке, јеврејске и других вјероисповијести. Тако им је, Хатишерифом од Гилхане 1839. зајамчена лична и имовинска сигурност и у правима су изједначени са муслиманима. Хатихумајун из 1856. регулише односе у погледу вршења војне службе, исповиједања вјере, заступства у управним тијелима итд.¹⁶⁾

За босанскохерцеговачке Јевреје нарочито је значајна 1839. година, јер је тада царским берагом признат Моше Перера за »хахамбашу« или врховног рабина. Сви Јевреји који су живјели на територији Босне и Херцеговине били су дужни да уважавају његове пресуде у споровима који се тичу брачно-правних, вјерских и других питања, а сам надрабин био је подређен једино царском дивану. Тада је Јеврејима дозвољено отварање нових школа и синагога и уживање ритуалних јела, а строго је забрањено њихово насилно покрштавање.¹⁷⁾

Очито је, дакле, да је ова година веома значајна за живот и даље дјеловање Јевреја у Босни и Херцеговини, јер су многа питања која су се одавно постављала, а задирали су и у лични живот појединаца, коначно била ријешена. Од тог времена Јевреје је код земаљског валије заступао јеврејски поглавар.¹⁸⁾

Осим надрабина, било је и неких других јеврејских представника у османској управи. Јавер еф. Барун и Саломон еф. Салом били су чланови

11) Леви, исто, 40/41. Башескија, међутим, наводи: »... У мјесецу агистос отишла је кршћанска раја из Сарајева на мост на Зујевини и ту су три-четири дана копали земљу и одвраћали воду. Након ових одоше Јевреји...« (ово се односи на вријеме од 4. III 1775. до 20. II 1776). Мула Мустафа Шевки Башескија: *Љетопис*, Сарајево 1968, 187.

12) – Везирово боравиште, »Беглук«, помињу и Владислав Скаркић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације*, Сарајево 1937, 133, као и Хамдија Крешевљакковић, *Сараји или двори босанских намјесника*, »Наше старине« III, 1956, 16, али у својим текстовима уопште не говоре о Јеврејима.

13) Леви, исто, 43/44

14) Исто, 52.

15) Исто, 50.

16) Исто, 59.

17) Исто, 60, 61, 62, 64.

18) Исто, 31.

турског парламента 1877, а овог другог је султан одликовао орденом Медије.¹⁹⁾

Сефарди се, као што је речено, прво насељавају у већем броју у Сарајеву, одакле ће се, временом, раселити и по другим мјестима у унутрашњости. Први подаци о њиховом бројчаном стању налазе се у поменутих сицилима²⁰⁾ и рачунској књизи пинкасу.²¹⁾ За касније вријеме могуће је пратити пораст чланова њихове заједнице путем података које доносе разни извори, као што су путописи, званични пописи и слично. Захваљујући њима, може се претпоставити да је у првој деценији 19. стољећа у Босни и Херцеговини било између 1000 и 1200 Јевреја, који су живјели у Сарајеву (200 породица) и Травнику (25 породица);²²⁾ око 1840. могло их је бити отприлике 2500 (тада је у цијелој Босни и Херцеговини било око 2200000 становника).²³⁾ Према првом званичном попису 1851/52, у Травничком везирату било је 1074 Јевреја.²⁴⁾ 1865. у цијелој Босни и Херцеговини било је 3877 или 0,60% Јевреја.²⁵⁾ Осим у Сарајеву и Травнику, Јевреји се у све већем броју насељавају првенствено у Бањалуци и Бијељини.²⁶⁾

Концентришући се у градским насељима, Сефарди су убрзо, тамо гдје их је био знатнији број, формирали своје вјерске општине од којих је свакако најстарија сарајевска, основана око 1550.²⁷⁾ У општинама се развија друштвени и културни живот базиран на тековинама донијетим из Шпаније. Његује се књижевна и језичка традиција и баш то форсирање језика »ладино« стварало је код Јевреја осјећај да су на неки начин издвојени од осталог, старосједилачког становништва у Босни и Херцеговини. Сваку општину водило је тзв. богоштовно предстојништво о чијем су раду остали сачувани закони и прописи.²⁸⁾ Оно се у прво вријеме састојало од пет, већином најугледнијих чланова општине који су били бирани на по годину дана. Предстојништво је имало разне обавезе и задатке, његови чланови били су уједно и »присједници аутономног јеврејског (сефардског) суда« у коме је главну ријеч имао рабин који је изрицао осуде. Занимљиво је да су врло ријетки случајеви када се спор између Јевреја не може ријешити у локалном вјерском суду него се тражи помоћ кадије.²⁹⁾

У оквиру јеврејских општина био је организован и систем школовања њихове дјеце, примитиван, али ефикасан. У једној просторији је учитељ, општински службеник, подучавао и до 50 ђака ономе што се сматрало нео-

19) Исто, 74/75.

20) Исто, 10.

21) Исто, 23.

22) Владислав Скарић, *Из прошлости сарајевских Јевреја*, Споменица »La Venevolesije«, Београд 1924, 33 и Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955, 28.

23) Иван Франо Јукић, *Земљопис и повјестница Босне*, Путописи и историско-етнографски радови, Сарајево 1953, 341.

24) Пејановић, исто, 30.

25) Исто, 76/77.

26) Др Хаим Камхи, *Јевреји у привреди Босне и Херцеговине*, »Споменица...«, 62.

27) *Јеврејски глас*, Сарајево, 24. април 1929.

28) Леви, исто, 24.

29) Исто, 31, 59.

пходним: алефбету, читању молитава, Библије, превођењу на шпански, али се зато писање и рачунање није никако учило. Обухваћеност школовањем била је 100%, ако се не узме у обзир чињеница да жене, у правилу, нису похађале наставу. Захваљујући таквом начину образовања, може се рећи да сваки Јеврејин познаје Библију или у преводу или у оригиналу. Велики напредак у погледу процеса образовања наступио је када је, 1768, за рабина у Сарајеву изабран чувени и учени Давид Пардо, пјесник и писац, један од најсвјетлијих ликова јеврејске прошлости у Босни и Херцеговини. Он се заложиио за извјесну модернизацију школства, а његова је заслуга и то што су се кроз неко вријеме почеле отварати више школе за студиј Талмуда³⁰⁾ – »јешиве« – које су дале прве генерације домаћих рабина.³¹⁾

За Јевреје је, гледајући их у цјелини, карактеристично да су они у тако великом броју урбани елемент да их у сеоским срединама (осим неких изузетака када се ради о Ашкеназима)³²⁾ уопште нема. Они се у Босни и Херцеговини никада не баве земљорадњом, сточарством и сличним занимањима, него су оријентисани на она која им по традицији највише одговарају, а то су трговина, занатство, новчарство итд. Насељавају се само на оним мјестима која им пружају изгледе за економски просперитет, било да се ради о раскрсницама трговачких путева, долинама ријека, близини рудника или извориштима других сировина.

Од свих привредних грана у којима су се огледали у Босни и Херцеговини Јевреји су, свакако, највећи значај имали у трговини. Традиционално добри и способни трговци, они су и овдје оправдали тај глас који је кружио о њима у многим земљама. Њихова улога у овдашњој трговини је вишеструка. Може се рећи да су заслужни за напредовање и ширење домаћег тржишта, као и за афирмисање босанскохерцеговачких продуката у иностранству. До почетка 19. стољећа јеврејски трговци су у спољној трговини у главном оријентисани на велике центре Османске Царевине: Солун, Цариград и Једрене, а онда се окрећу ка Венецији, Београду, а нешто касније и Бечу.³³⁾ Захваљујући сталним контактима с пословним партнерима на европском тржишту, Јевреји су успјели да низом новина у модерној трговини осавремене заосталу оријенталну, готово полуфеудалну трговину Босне и Херцеговине. Они настоје да своје дућане лоцирају у центру града, да им роба буде добро сортирана, а радња лијепо опремљена. Пошто познају психологију тржишта, увијек тргују робом која је тренутно најкурентнија. Из наших крајева извозе органичен асортиман робе, углавном восак и зечју, овчју или козју кожу, док, рецимо, из Венеције увозе платно, свилу, сукно, шифон, каву, шећер, цинк, лим, туткало, порцулан, стакло итд.³⁴⁾

Можда би се разлози великог трговачког успјеха Јевреја у Босни и Херцеговини могли тражити у заосталости средине, као и непостојању адекватне конкуренције од стране домаћих људи, што је све онемогућавало интензивнији економски развој овог подручја. Неоспорно је, међутим, да су способност јеврејских трговаца и значај њихове трговине у Босни и Хер-

30) Талмуд је једна од јеврејских светих књига (прим. – В.Б.)

31) Леви, исто, 28, 29, 30.

32) Косиер, исто, 154-158.

33) Леви, исто, 65/66.

34) Косиер, исто, 131.

цеговини знатни. Исто тако је важно нагласити да је већина јеврејских трговаца посједовала капитал у складу са степеном развоја економских односа, односно да није било, осим неких изузетака, оних који су се путем трговине знатно обогатили.

Далеко већи број Јевреја и то оних слабијег материјалног стања посвећује се занатству, привредној грани у којој су они овдје били најзаступљенији. Занатлије су, дакле, међу њима социјално најслабији слој привредника.³⁵⁾

Дуго времена у Босни и Херцеговини је превладавао ситан занат у коме се радило ручно уз употребу најнужнијег алата. И у таквим приликама домаће занатлије, па према томе и Јевреји, истакли су се као произвођачи веома квалитетних израђевина. Јевреји су били заступљени у великом броју различитих заната. Нарочито бројни, без обзира на временски период, били су сљедећим: кројачком, крзнарском, опанчарском, столарском, часовничарском, фотографском, оптичком, јувелирском, ортопедском, пластикарском, фризерском, штампарском, књиговезачком и другима.³⁶⁾ Интересантно је да су у старом Сарајеву једини лимари били Јевреји.³⁷⁾ Осим набројаних, временом се јављају и нови занати у које се они укључују у већем броју.

Трећа привредна грана у којој Јевреји овдје послују с врло добрим успјехом било је новчарство. Вични пословима око новца често су га давали на кредит, па др Леви помиње чак и случај када су га, уз одређену камату, дали градској управи града Сарајева 1766. у сврху оправке мостова и беглука.³⁸⁾ Осим новца, они су често давали и робу на кредит и претпоставља се да су се приликом наплаћивања дугова служили посредством Муслимана.³⁹⁾ Своје мјењачке (сарафске) радње Јевреји оснивају широм Босне и Херцеговине што убрзо доводи до прилива новца у разним мјестима и профита за власника радње. Мале сарафске радње временом ће добивати на значају и неке ће се од њих претворити у сарафске гиганте на Балкану. Неопходно је овдје истаћи и још једну карактеристику Јевреја као привредника, а та је да они никада не улажу капитал у само један облик инвестиција, тако да су врло ријетки случајеви да преко ноћи доживе финансијски крах.

Поред трговаца, занатлија, сарафа, међу Јеврејима је било и доста лијечника⁴⁰⁾ (хећима) и велики број апотекара⁴¹⁾ који су једним дијелом уво-

35) Косиер, исто, 191.

36) Исто, 197/198.

37) Хамдија Крешевљаковић, *Еснафи и обрти у старом Сарајеву*, Сарајево 1958, 118.

38) Леви, исто, 54. Интересантно је да се у књизи Цемала Челића и Мехмеда Мујезиновића *Стари мостови у Босни и Херцеговини* (Сарајево 1969) не помиње година 1766. као година оправке мостова у Сарајеву.

39) Косиер, исто, 278

40) »... Године 1580 – 81 бавио се у Сарајеву лекар Бенвенисте, Јеврејин као поверљива личност и деловођа Сијавуш-паше, румелиског беглербега...«, др Р. Јеремић, *Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустро-Угарском*, Београд 1951, 58.

41) »... Године 1855. помиње се «апотекар» Јуда, а «д-р» Исак Салом држао је малу апотеку коју је он касније пренео на зета Јаку Сумбула«, Јеремић, исто, 52.

зили љекарије, а неке и сами правили.⁴²⁾ Као једног од најугледнијих јеврејских лијечника др Леви помиње Исака Салома, који је 1850. био наименован војним љекаром турске армије.⁴³⁾ Неки подаци, међутим, оспоравају тачност навода др Левија.⁴⁴⁾

У периоду османске владавине у Босни и Херцеговини Јевреји су представљали затворену заједницу која нема приснијих контаката са осталим становништвом, окренути прије свега себи и својим потребама. Социјална структура јеврејског живља је шаролика, али је уочљиво да између свих слојева владају односи узајамног разумијевања и помагања. У ово доба Јевреји су веома активни на привредном плану, те су у том погледу учинили доста на подизању општих привредних прилика Босне и Херцеговине.

Након аустроугарске окупације 1878. у Босни и Херцеговини је, између осталог, дошло и до извјесних промјена у погледу структуре становништва. Нова власт са собом доводи велики број својих службеника од којих су, ако не најбројнији, оно за домаће Сефарде најважнији ашкенаски Јевреји.

Сефарде и Ашкеназе уједињавала је само вјера, док су се у свим осталим питањима битно разликовали, почевши од начина живота, степена образовања и другог.⁴⁵⁾ Ашкенази су у новој ситуацији били у предности пред Сефардима, јер су се служили језиком окупатора или њему сличним »јидишом«, школовали се у развијеним центрима Монархије и били квалификовани за многа занимања која је са собом на окупирано подручје донијела нова власт. Налазе запослења првенствено у државној администрацији, жељезници, новим привредним предузећима, банкарству угоститељству, а баве се и неким самосталним занимањима. Ашкенази врло често носе титуле адвоката, љекара, финансијских стручњака. Међу њиховим занатлијама много је оних који већ употребљавају неке механичке апарате у процесу производње.⁴⁶⁾

Ашкенази су собом донијели виши степен културе од онога на коме су се налазили Сефарди, а који су стекли боравећи у развијенијим срединама које су на њих утицале и на које су они утицали. У прво вријеме контакти између ове двије групе јеврејског становништва нису били ни чести ни присни, али су они касније донекле зближавају. У неким се мјестима, чак, оснивају по двије јеврејске општине, као што је то случај с Тузлом и Бањалуком.⁴⁷⁾

Долазак Ашкеназа несумњиво је изазвао промјене у животу и раду домаћих Сефарада. Примјећујући свуда око себе новине, и они постају

42) Леви, исто, 68.

43) Исто, 73/74.

44) Др Ристо Јеремић у наведеном дјелу оспорава тачност ових навода и доказује да Исаак Салом није био чак ни уписан на Универзитет у Падови у датим годинама, а поготово да није ни завршио тај факултет, 66/67.

45) Тодор Крушевац, *Друштвене промене код босанских Јевреја за аустројског времена*, Споменница..., 83.

46) Камхи, исто, 62.

47) Тодор Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом*, Сарајево 1960, 190.

свјесни да, уколико желе да задрже свој положај у друштву, морају радикално да измијене свој однос према њему. То се, прије свега, огледало у остваривању што живљих веза с околином. Примјера ради, Сефарди тада по први пут шаљу своју дјецу у тек отворене заједничке школе, што представља значајан напредак у односу на раније стање. Даље, скида се традиционална јеврејска одјећа и замјењује новом, »а la franga«. ⁴⁸⁾ Они тада у већој мјери уче и српскохрватски језик што омогућава лакше споразумијевање и дјеловање. За Сефарде је тада заиста почело ново доба.

Сефарди у периоду након 1878. још увијек играју врло важну улогу у босанскохерцеговачкој трговини, али је ту дошло до неких измјена у правцу експорта који сада креће ка сјеверу, према земљама Монархије, и садржан је углавном у виду сточарских и пољопривредних производа, док се увози махом индустријска роба. Знатну важност Сефарди су имали у довозу потрошне робе непосредно последице окупације (за војску, чиновништво, градње итд.). ⁴⁹⁾

Јеврејски трговци из Сарајева и других већих градова тада се често из разних, а највише економских разлога селе у дојучерашње провинције које доживљавају привредни процват. Из Сарајева иду у Вишеград, Рогатицу, Горажде, Фочу, Вареш, Брезу, Зеницу и Високо; из Травника у Јајце, Бугојно, Тешањ и Зеницу; из Бањалуке у Приједор, Сански Мост, Нови и Бихаћ; из Бијељине у Брчко, Тузлу, Добој, Дервенту итд. ⁵⁰⁾

Што се тиче заната, ту су Сефарди и даље врло активни, прикључују им се и Ашкенази, мада, наступањем нових времена, неких заната нестаје, а за узврат се јављају нови (точеење пића и сл.). ⁵¹⁾

Евидентна је улога Јевреја у форсирању модерног индустријског рада у Босни и Херцеговини. Они тако подижу или учествују у подизању више објеката за потребе грађевинарства, металопрерађивачке, прехрамбене, кожне, текстилне, хемијске, дрвне и неких других грана индустријске производње. ⁵²⁾

Јевреји се и за аустроугарског времена баве сарафским пословима, мада то више није њихов монопол. Учествују у акцијама оснивања тзв. националних банака у главним трговачким центрима, ⁵³⁾ а доста су заступљени и у руководствима разних новчаних завода, дионичких друштава, ⁵⁴⁾ трговачких, индустријских и других дионичких предузећа. ⁵⁵⁾ Више њих заступа домаћа и инострана осигуравајућа друштва у Босни и Херцеговини. ⁵⁶⁾

48) Т. Крушевац, *Друштвене промене...* 83.

49) Камхи, исто, 62.

50) Крушевац, исто, 85.

51) Исто, 85/86.

52) Исто, 85/86.

53) Исто, 85

54) Финанцијални Летопис »Бос. – Херц. Компас« 1911/12, II годиште, Сарајево 1911, 31 – 100.

55) Исто, 114 – 153.

56) Исто, 291/292.

Захваљујући званичним пописима становништва које је аустроугарска власт проводила у Босни и Херцеговини, стиче се сасвим одређена прецоба о бројном стању Јевреја крајем 19. и почетком 20. столећа:

ГОДИНА:	1879.	1885.	1895.	1910. ⁵⁷⁾	
МЈЕСТО					
Сарајево	2077	2618	4058	4985	1412
котар Сарајево	6	13	55	69	63
Чајнице	6	72	90	18	13
Фојница	13	35	32	39	4
Горажде	5	/	/	/	/
Кладањ	28	28	67	46	36
Рогатица	6	16	53	44	23
Високо	38	152	175	215	39
Вишеград	37	157	198	188	111
Бањалука	187	341	336	222	199
Бос. Градишка	3	28	47	9	27
Дервента	83	198	203	128	182
Тешањ	13	44	102	102	93
Жепче	16	85	97	165	111
Бихаћ	72	142	145	150	37
Приједор	5	130	27	19	27
Травник	428	429	436	427	67
Јајце	3	20	58	55	26
Тузла	21	139	411	80	269
Бијељина	149	319	319	400	47
Брчко	46	183	199	61	132
Грачаница	26	61	85	76	11
Градачац	24	88	67	59	41
Маглај	3	40	39	7	24

57) *Ortschafts- und Bevölkerungs - Statistik von Bosnien und Hercegovina*. Штатистика мјеста и пучанства Босне и Херцеговине, Сарајево 1880; *Ortschafts- und Bevölkerungs - Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs - Ergebnisse vom 1. Mai 1885*. Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885, Сарајево 1886; *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895*. Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895, с подацима о територијалном раздјељењу, јавним заводима и рудним врелима, Сарајево 1896, XXXI; Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910, Сарајево 1912, 5. У последњем попису дати су подаци колико у појединим мјестима има Сефарада, а колико Ашкеназа, па су због тога у тексту направљене двије колоне за наведене податке.

Орашје	38	/	/	/	/
Власеница	8	44	38	69	30
Зворник	50	139	152	130	45
Мостар	35	98	164	84	170
Фоча	/	17	40	10	13
Бос. Костајница	/	16	24	/	/
Прњавор	/	10	3	/	11
Кључ	/	2	12	1	5
Сански Мост	/	7	38	41	15
Сребреница	/	10	13	15	6
Бугојно	/	56	110	55	11
Ливно	/	4	20	7	16
Прозор	/	3	4	/	3
Зеница	/	120	189	181	116
Билећа	/	5	/	3	12
Гацко	/	6	26	/	8
Коњиц	/	11	6	4	16
Љубиње	/	1	/	1	6
Невесиње	/	8	21	/	37
Столац	/	6	/	/	13
Требиње	/	4	8	/	32
котар Бањалука	/	/	9	/	/
Котор Варош	/	/	6	/	/
Цазин	/	/	4	/	3
Петровац	/	/	21	14	8
Жупањац	/	/	6	14	/
котар Тузла	/	/	/	31	11
Бос. Дубица	/	/	/	1	24
Бос. Нови	/	/	/	/	24
Бос. Крупа	/	/	/	/	1
Гламоч	/	/	/	/	5
Варцар Вакуф	/	/	/	/	7
Љубушки	/	/	/	4	5
котар Мостар	/	/	/	/	2
УКУПНО:	3426	5905	8213	8229	3649 – 11878

Могуће је, дакле, пратити лагани пораст броја јеврејског становништва у појединим мјестима Босне и Херцеговине, као и пораст њиховог укупног броја. Занимљив је податак да је и Сефарада и Ашкеназа било много више у Босни него у Херцеговини (изузев неких крајева).

Захваљујући живљој привредној активности, међу Јеврејима се крајем 19. и почетком 20. стољећа почело вршити у већој мјери класно диференцирање. Релативно мали број Јевреја успио је да помоћу трговине, лиферантских и индустријских подухвата дође до знатнијег иметка који улажу махом у некретнине, стамбене куће или радње.⁵⁸⁾ Велики је број оних који посједују скромне приходе или капитал. Ово је вријеме, ипак, карактеристично по томе што постоји врло много Јевреја радника, прво занатских, а касније и индустријских. Они се организују у синдикате који постепено разгранавују мрежу чланства међу припадницима свих нација. У Сарајеву је живјело око 80% од укупног броја Јевреја, па је, стога, разумљиво да су овдашњи Јевреји и били најбројније заступљени у чланству синдиката. Већ 1905, приликом оснивања Главног синдикалног савеза за Босну и Херцеговину, значајну функцију има кројачки радник Маир Леви. Јевреји су, такође, били веома бројно заступљени и у рукавствима разних струковних синдиката и радничких друштава. Примјер из 1911, када је од укупног броја од 6068 радника – активиста синдиката, њих 166 било Јевреја најрјечитије говори о раније наведеном. Осим тога, они су врло активни и у раду босанскохерцеговачке Социјалдемократске странке од њеног оснивања 1909.⁵⁹⁾

У оквиру јеврејских вјерских општина оснивана су друштва која су пред себе постављала циљеве окупљања малобројног јеврејског живља и очувања донијетих тековина. Та друштва (којих је само у Сарајеву до 1918. било око 30) имала су већином хуманитарнокарикативне или социјалне задатке, а дјеловала су у оквиру неколико улица или у оквиру једног кварта и у почетку нису имала ни својих статута ни тачно постављених планова ни програма.⁶⁰⁾

Међу најзначајнија спада свакако »La Benevolencia« (1892), сарајевско сефардско друштво хуманитарнокарикативног карактера чији се радијус дјеловања од 1908. шири на све Јевреје Босне и Херцеговине. Ово друштво имало је веома значајну улогу у процесу слања младих талентованих људи на школовање у иностранство, захваљујући чему је створен приличан круг високообразованих стручњака. Блиске контакте »La Benevolencia« је одржавала с културнопросвјетним друштвима других конфесија у Босни и Херцеговини.

Истакнуто мјесто међу јеврејским друштвима заузима и »La Liga«, прво јеврејско пјевачко друштво које је релативно брзо проширило границе свога дјеловања и ван Босне и Херцеговине његујући традиције свјетовне и синагогалне пјесме.⁶¹⁾

Могуће је, даље, издвојити активности добротворног друштва »La Humanidad« које се нарочито бринуло о дјеци,⁶²⁾ ашкенаског женског дру-

58) Крушевац, исто, 83.

59) Др Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941 – 1945 жртве геноцида и учесници у НОР-у*, Београд 1974 (рукопис), 9.

60) Проф. Аврам Пинто, *Јеврејска друштва у Сарајеву*, Споменница..., 173.

61) Исто, 174 – 184.

62) »Јеврејски глас«, Сарајево, 24. април 1929.

штва за помоћ сиромашним и удовицама,⁶³⁾ хуманитарног и просвјетног друштва »La Gloria«, богомољног друштва »Bet Cion«, друштва за тјелесну регенерацију »Ваг Коһба«, друштва за потпомагање сирочади »Ezrat Jotomim«⁶⁴⁾ итд.

Из широког спектра дјеловања ових друштава може се извести закључак да је унутар јеврејског живља у Босни и Херцеговини владала необична повезаност и жеља за помагањем свима онима којима је помоћ била потребна. У раду наведених друштава узимали су учешћа сви чланови вјерских општина и тиме омасовљивали акције које су се проводиле.

Јевреји су се истакли и у ширењу писане ријечи међу босанскохерцеговачким становништвом, првенствено јеврејским, а затим и осталим. 1892. у Сарајеву је отворена штампарија Данијела А. Кајона, а нешто касније, 1898. отвориће се и друга, Бухвалд и друг. У овим штампаријама штампани су први јеврејски листови, »La Alborada« (1900-1901) на ладину и »Жидовска свијест« (од 1918) на српскохрватском, и то на оба писма, као и неки други који ће излазити послје рата. Уз наведене листове ове штампарије су објавиле знатан број књига, брошура и тисканица.⁶⁵⁾ Сличног карактера била је, на примјер, и тузланска Штампарија Лиске и Комп. (А. Вајс).⁶⁶⁾

Јевреји су у овом периоду и врло истакнути јавни радници који шире и продубљавају добре односе с осталим етничким групама Босне и Херцеговине путем различитих активности од општег значаја.⁶⁷⁾ Осим тога, незаобилазна је чињеница да су они након 1878. и једина стална позоришна и концертна публика, што, без сумње, говори о високом културном нивоу на коме су се налазили.

У аустроугарском раздобљу историје Босне и Херцеговине Јевреји заузимају значајно мјесто. Повећање и обogaћење њихове заједнице доласком Ашкеназа позитивно се одразило на њихов укупни развој, начин мишљења и живота. Све интензивније продирање у све сфере јавног рада имало је за посљедицу њихово отварање према околини и све присније контакте с осталим групацијама овог подручја.

63) Harriet Z. Pass Freidenreich, »Belgrade, Zagreb, Sarajevo: a Study of Jewish communities in Yugoslavia before World War II«, Columbia 1973, 219/220.

64) »Јеврејски глас«, Сарајево, 24. април 1929.

65) Борђе Пејановић *Штампарије у Босни и Херцеговини 1529 – 1951*, Сарајево 1952, 29.

66) Исто, 36

67) 1881. Јеврејин Салом подигао је зграду првог позоришта у Сарајеву. Ристо Бесаровић, *Из културног живота у Сарајеву под аустроугарском управом*, Сарајево 1974, 46/47.